

УДК 811.161.2'42

Р. Л. Сердега

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Структурно-функціональні особливості „заборонно-залякувальних” повір’їв

Сердега Р. Л. Структурно-функціональні особливості „заборонно-залякувальних” повір’їв. У статті подано визначення „заборонно-залякувальних” повір’їв, розглянуто їх структурно-функціональні особливості. З’ясовано, що „заборонно-залякувальні” повір’я виконують застерігаючу та виховну функції, становлять своєрідну систему правил, яка регламентує побутову та господарську діяльність особи, колективу тощо. Порівняно також ці мовні одиниці з прислів’ями та приказками.

Ключові слова: повір’я, „заборонно-залякувальне” повір’я, приказка, прислів’я.

Сердега Р. Л. Структурно-функциональные особенности „запретительно-запугивающих” поверий. В статье даётся определение „запретительно-запугивающих” поверий, рассмотрены их структурно-функциональные особенности. Выяснено, что „запретительно-запугивающие” поверья выполняют предостерегающую и воспитательную функции и представляют собой своеобразную систему правил, которая регламентирует бытовую и хозяйственную деятельность личности, коллектива и т.п. Эти языковые единицы сопоставляются в статье с пословицами и поговорками.

Ключевые слова: поверье, „запретительно-запугивающее” поверье, поговорка, пословица.

Serdega R. L. Structure functional features of “prohibitively-intimidation” superstitions. Article deals with definition of „prohibitively-intimidation” superstitions, their structure functional features were considered. It emerged that “prohibitively-intimidation” superstitions perform warning and educative functions and are singular article, which regulates communal and economical activity of person, collective and etc. These units of language are compared with proverbs and sayings in article.

Key words: superstition, „prohibitively-intimidation” superstitions, proverb, saying.

Мовні явища, пов’язані з народними світоглядними уявленнями, здавна привертала й привертають увагу фольклористів, етнографів, міфологів, культурологів, лінгвістів. До перших спроб систематизувати цей давній пласт народної культури можна віднести „Краткий мифологический лексикон” (1767) та „Словарь русских суеверий” М. Чулкова (1872).

Серед праць, у яких уперше був здійснений науковий аналіз світоглядних уявлень народу, назвемо роботи М. Попова „Описание древнего славянского языческого баснословия” (1768), І. Срезневського „Славянская мифология, или О богослужении русском в язычестве” (1817), М. Касторського „Начертание славянской мифологии” (1841). Грунтовною розвідкою, присвяченою питанням міфологічного світогляду, була праця М. Костомарова „Славянская мифология” [9].

Важливий внесок у розвиток означеної теми зробив О. О. Потєбня. Його розвідки „О доле и сродных с нею существах” [16:472–516], „О купальских огнях и сродных с ними представлений” [16:530–552], „О мифическом значении некоторых обрядов и поверий” [15] та інші й на сьогодні зберігають свою наукову значущість, є своєрідним орієнтиром для багатьох сучасних дослідників.

В україністиці кінця XIX – початку XX ст. міфологічний світогляд, народні звичаї, повір’я

досліджували Я. Головацький [5], І. Нечуй-Левицький [13], М. Сумцов [18], В. Милорадович [11; 20:404–430], А. Онищук [14], І. Франко [21], Ф. Колесса [8], В. Гнатюк [20:383–407], П. Іванов [7] та інші. Космогонічних міфологічних проблем українського народного світогляду торкався Г. Булашев [1].

За радянської доби народні уявлення (повір’я) розглядаються крізь призму атеїстичного світогляду і сприймаються як примітивне пережиткове явище культури, що не варте наукової уваги. Винятком є хіба що праці, видані за кордоном, зокрема етнографічний нарис О. Воропая „Звичаї нашого народу” (Мюнхен, 1958–1966 рр) [4] та історико-релігійна монографія Митрополита Іларіона „Дохристиянські вірування українського народу” (Вінніпег, 1965 р.) [12]. Відновлення дослідження традиційних світоглядних засад народу почалося в 80–90 роки XX ст. У цей час з’являються численні роботи, присвячені вивченню питань архаїчних народних вірувань, що розглядаються в контекстах сучасних парадигм гуманітарного знання. Це, зокрема, роботи Н. Хобзей, В. Давидюка, О. Поріцької, В. Конобродської, В. Мойсієнка. Помітним також у цей період стало перевидання рідкісних праць, присвячених давнім світоглядним засадам українського народу [20]. Серед найновіших власне мовознавчих робіт можна згадати дослідження А. Василенко [2], Н. Тяпкіної [19].

Попри те, що сьогодні висвітлені важливі питання, які стосуються генези вірувань, їх зв'язку з міфологічним світоглядом, культурних функцій, чимало проблем залишаються все ще поза увагою дослідників. Цим і визначається актуальність обраної теми.

Повір'я мають різні форми і способи свого вияву. По-перше, вони можуть становити розгнучений текст, наприклад, повір'я, пов'язані з якимось місцем (річкою, озером, курганом та ін.), що пояснюють його виникнення тощо. Це можуть бути уявлення про нечисту силу та можливість зустрічі з нею. Ці повір'я часто становлять основу таких творів усної народної творчості, як легенда, бувальщина, билиця тощо. По-друге, навіть коли вони втрачають оповідну форму, то все одно продовжують існувати у вигляді речення, що містить вказівку на певну заборону або застереження (*Шпильку кінцем на себе не піднімай*). По-третє, повір'я може існувати у вигляді усталеного виразу, фразеологізму: *Чорти б його взяли*. По-четверте, повір'я, крім вербальних форм свого вираження, може мати і невербальні, акціональні вияви. Наприклад, вітання через поріг, перехід дороги з пустими відрами тощо. По-п'яте, вони можуть утілюватися у якомусь конкретному предметі переважно в поєднанні з вірою в його надприродні властивості. Наприклад, *мило за пазухою рятує від причини* (хвороби, заподіяної чаклунством). Допомагає від цієї хвороби й хміль у чоботі тощо. Та й узагалі прикладами таких повір'їв є будь-які вірування, пов'язані з вірою в амулети та їх цілющі властивості.

Предметом статті є повір'я, що структурно мають форму речення і містять у собі елементи заборони та залякування.

Одна з перших класифікацій повір'їв була здійснена В. Далем у роботі „О поверьях, суевериях и предрассудках русского народа” (надрукована в 1845–1846 рр., друге видання – 1880 р.). Він виділяє шість розрядів: 1) повір'я, які є залишками язичництва; 2) випадково вигадані утворення для примушення нерозумної людини, дитини діяти у певній ситуації відповідним чином; 3) повір'я, що базуються на досвіді народу, його мудрості й, відповідно, є справедливими, оскільки їх можна пояснити виходячи із загальних законів природи; 4) народні уявлення, які також ґрунтуються на природних явищах, але вони перетворилися на безглуздя внаслідок їх частого неадекватного застосування щодо окремих різних випадків; 5) утворення, які відбивають дух часу, гру уяви, алегорію, словом, витвір народної поезії, сприйнятий як реальність, ставши через це повір'ям; 6) можливо? до певного часу – невели-

ка кількість таких повір'їв, у яких сьогодні не можна відшукати жодного смислу [6:13]. На думку М. і З. Лановик, тематично повір'я можна поділити на такі ж групи, як і міфи [10:98]. Самі міфи за тематичним принципом науковці поділяють на героїчні, космогонічні, антропогонічні та антропологічні, тотемічні, теогонічні, анімістичні, календарні, культовобіографічні, або ж історичні, есхатологічні [10:96–97]. Проте застосування цієї класифікації у повній мірі до уламків міфологічного світовідчуття – повір'їв у вигляді більш чи менш сталих речень – уявляється нам неможливим через відсутність оповідної форми у них (розповіді про історико-фантастичні події, подвиги героїв, походження богів тощо). Проте відкидати тематичний принцип узагалі при класифікації таких одиниць, на нашу думку, не варто, бо можна, наприклад, виділити повір'я, пов'язані з календарно-обрядовим, суспільно-побутовим циклами.

Спираючись на класифікаційну спробу В. Даля (див. вище), ми поділимо ці одиниці за мотивованістю на три групи: 1) культурологічні, або ж міфологічні (які зберігають зв'язок із первісними язичницькими віруваннями чи базуються принаймні на християнських апокрифічних легендах); 2) повір'я, мотивовані реальними речами, об'єктивною дійсністю. У цій групі пропонуємо виділити такі різновиди: об'єктивні (зумовлені загальними законами природи), „заборонно-залякувальні” (що спонукають до виконання певної дії або, навпаки, забороняють її виконувати), заспокійливі (такі, що надають позитивних проєкцій не дуже приємним речам); 3) повір'я, які поки що не мають жодного смислу. Цю класифікацію, звичайно, не слід уважати остаточною, бо в процесі подальшої роботи вона може бути доповнена або, можливо, будуть виділені інші принципи, за якими можна буде описати ці мовні одиниці.

Отже, перед нами назріла потреба надання аналізованим поняттям чіткої дефініції.

У повір'ях, як і в міфах, чітко виражені елементи анімізму, тотемізму та фетишизму, проте вони характеризуються тіснішим зв'язком із життєдіяльністю людей. Узагалі, поняття „*повір'я*” можна тлумачити досить широко. Так, на думку В. Даля, цим терміном можна назвати взагалі будь-який закріплений у народі погляд чи поняття, без належного пояснення, обґрунтування його справедливості [6:10]. Вужче трактує аналізоване поняття В. Войтович у своїй книзі „Українська міфологія”: „Повір'я – народні уявлення про природу, її явища, пори року, про людину та її різноманітну діяльність, які базуються на міфологічному мисленні, віруваннях,

заборонах і передбаченнях” [3:376–377]. У буденному житті їх часто називають забобонами. Проте в попередній нашій статті ми намагалися надати чіткішої дефініції аналізованому поняттю, відмежувати його від інших, дуже близьких за семантикою, термінів [17]. І під забобонами, зокрема, розуміємо численні вірування та уявлення, пов’язані з пересторогами, обмеженнями, заборонами, первісна міфологічна чи прагматична мотивація яких повністю або значною мірою втрачена. Під повір’ями ж розуміємо такі уявлення, які зберігають свою мотивацію, зумовлену як об’єктивним сприйняттям дійсності (реалістична мотивація), так і міфологічним, але таким, що зберігає більш чи менш прозорий зв’язок із міфологічним сприйняттям світу, конкретними міфами тощо.

Щодо „заборонно-заякувальних” повір’їв, то, на нашу думку, ними є народні вислови, які відтворюють систему культурно-прагматичних настанов того або іншого етносу і являють собою словесні формули-маніпуляції у вигляді заборони чи заякування, що служать для непрямого примушення людини щось зробити чи навпаки є заявленою заборонаю не робити чогось. Такі одиниці виконують застерігаючу та виховну функції.

Звичайно, що заборонні елементи можуть бути властиві й культурологічним (міфологічним) повір’ям, але такого плану заборони мають сакральне значення. Наприклад, не можна вітатися через поріг, давати що-небудь. Із місцем входу і виходу з житла, як справедливо зазначає О. Хомік, пов’язана велика кількість ритуальних дій, що стосуються передусім соціальних контактів і захисту „свого” простору від зовнішньої небезпеки [22:26]. Поріг – це межа хати, за якою був уже чужий світ. Під ним перебувають духи предків, які охороняють родину, колись тут ховали померлих родичів, а подекуди й досі ховують нехрещених дітей.

Повір’я закріплені традицією, архаїчні, але певною мірою варіативні й, крім того, мають здатність до оновлення, наприклад, можуть включати до свого складу нові реалії, які залучаються в традиційну систему світосприйняття і, певним чином, „міфологізуються”, тобто вписуються в систему традиційних народних уявлень, як ми й спостерігаємо це у повір’ї, пов’язаному з кришкою каналізаційного люка (**якщо наступити на каналізаційний люк, то незабаром станеться нещастя**) тощо.

В. Даль писав про аналізовані нами повір’я, що вони вигадані випадково, для того, щоб примусити малечу, нерозумну людину, кружним шляхом робити чи не робити те, чого від неї

прямим досягти було б значно важче. Заявавши та підкоривши уми, можна примусити їх покоритися, послухатися, надто ж довгі міркування і докази ані малу дитину, ані нерозумну людину не переконують і, в будь-якому випадку, викличуть недоречні заперечення [6:13]. Але твердження В. Далья про випадковість виникнення „заборонно-заякувальних” повір’їв потребує, на нашу думку, певної корекції. Такі повір’я не зовсім є випадковими, бо завжди спрямовані на реалізацію цілком конкретної мети, що полягає в ненав’язливому заявленому примусі робити чи не робити ту або іншу дію. Випадковою в такому разі є лише прив’язка до якогось явища довколишнього середовища, живого чи неживого предмета тощо. Але знову ж таки часто заборонний елемент зумовлюється об’єктивною дійсністю. Наприклад, **під час їжі читати – пам’ять заїдати**. Така заборона зумовлюється особливостями функціонування людського організму. Коли людина під час їжі читає, мозок не сприймає інформації в повну силу, тому прочитане не запам’ятовується, а ми, майже в буквальному розумінні, „заїдаємо пам’ять”. У такого типу повір’ях, як ми бачимо, навіть прив’язка зумовлена об’єктивною дійсністю. Тому хоч тут і є заборонний елемент, але таке повір’я є об’єктивним, реалістичним, і його слід відмежовувати від „заборонно-заякувального”. Але візьмемо, наприклад, таке: **хто недоїдає хліб, за тим собаки бігатимуть**. Застосовується це заякування по відношенню до дітей. Має конкретну мету – примусити їх доїсти хліб, як писав В. Даль, „без довгих міркувань і доказів”. Але прив’язка тут є випадковою. Підтвердженням цієї випадковості є інша варіація цього повір’я: **якщо недоїдати хліб, то чоловік буде рябим** (говорять дівчинці) або **жінка – рябою** (хлопцеві) тощо. Така ж випадкова прив’язка спостерігається у тих повір’ях, що виконують суто заспокійливу функцію. Наприклад, **обгидила пташка – бути багатим або щасливим** тощо. Цю ж функцію виконує й таке повір’я: **якщо муха потрапила в суп комуся, то на цю людину чекатиме несподіваний подарунок**. Але від „заборонно-заякувальних” вони відрізняються тим, що в них немає елементів заякування та заборони, бо вони мають зовсім інше функціональне навантаження – заспокоїти людину, а це можна зробити лише шляхом надання тому або іншому явищу позитивно спрямованих проєкцій, наприклад, щастя, багатства та ін.

Самі ж по собі „заборонно-заякувальні” повір’я виконують, на нашу думку, такі функції: функцію застереження та етичну, або ж виховну. Яскравою ілюстрацією, зокрема, першої з них

може бути дуже поширене в наш час повір'я про те, що **якщо наступити на кришку каналізаційного люка, то слід чекати нещастя**. І воно, дійсно, може бути цілком реальним, якщо наступити на погано прикриту кришку такого люка. Можна не тільки опинитися в каналізаційній ямі, зазнати суттєвих пошкоджень, а й взагалі знайти там свій кінець. Отже, таке повір'я застерігає нас від необачного кроку.

Виразне виховне спрямування має, наприклад, таке повір'я: **хліб викидати – великий гріх**. Воно є дуже давнім, сягає ще тих часів, коли люди тільки починали займатися рільництвом, і зміст його зрозумілий: хліб треба берегти, бо на його вирощування, обробку витрачено багато часу, сил, праці тощо. Якщо ж його не берегти, то сили небесні неодмінно покарають, і результатом такого покарання буде голод.

Повага українського селянина до хлібобулочних виробів відбита також і в такому повір'ї: **не змахуй долонею крихти хліба на підлогу**. Навіть крихти треба з'їсти або ж віддати хоча б птахам. Молоді рекомендували їсти шкуринку хліба, мовляв, щоб цілували дівчата або хлопці, тобто протилежна стаття, а м'якушку потрібно було залишати старим людям. Але справа тут не в цілуванні, а в тому, що молоді, як правило, має міцніші зуби, тому молодим людям, дітям, звичайно, значно легше з'їсти тверду частину хліба, в той час як людям похилого віку розжувати шкуринку важче. Отже, у повір'ї „**їж шкуринку, щоб тебе цілували ...**” міститься прихована маніпуляція етичного плану – залишай м'якішу частину хліба старим людям, які вже можуть і не мати зубів для пережовування твердішої тощо.

В останньому з повір'їв про хліб заборонний елемент не є таким очевидним, як у попередніх. Він прихований, завуальований і не містить прямої, граматично оформленої вказівки на нього, наприклад, таких конструкцій, як **не можна робити** чи будь-яке інше відповідне ситуації та змістові дієслово: ходити, збирати та ін., або, взагалі, лише заперечну частку „не” у поєднанні з яким завгодно дієсловом тощо. Немає тут такої вказівки і на семантичному рівні, як у першому повір'ї про хлібобулочні вироби: **хліб викидати – великий гріх**. Але все ж таки, на нашу думку, це стопроцентне „заборонно-заякувальне” повір'я, бо це якраз і є прихована маніпуляція, яка й дозволяє отримати бажаний результат, примусити молодше покоління виконати потрібну дію „без довгих міркувань і доказів”.

За структурою аналізовані повір'я нагадують прислів'я та приказки. Як і ці народні вислови, вони є лаконічними, виражені у формі речення.

Але все-таки відрізняються від них рядом ознак. Отже, порівняємо ці мовні одиниці. Прислів'я – це виражений реченням вислів повчального змісту, що передає узагальнений суспільний досвід або формулює життєву закономірність. Наприклад, **згаяного часу не здоженеш**. У цьому вислові репрезентована життєва закономірність. Або візьмемо інше: **говори мало, слухай багато, а думай ще більше**. У цій фразі маємо виразний повчальний компонент. Що ж до „заборонно-заякувальних” повір'їв, то вони не формулюють закономірностей, не містять повчання. Це значно прагматичніші одиниці, що спрямовані на конкретну життєву ситуацію і спонукають діяти в ній відповідним чином тощо. Наприклад, **не сиди, дівчино, на підвіконні – заміж не вийдеш**.

Приказка – це стійкий вислів, який відзначається лаконічною будовою і виконує у мовленні функцію образної характеристики якогось конкретного об'єкта, ситуації, але не формулює певної закономірності, правила, вона лише прикладається до конкретної життєвої ситуації, виражає певне ставлення до неї: **купив хрону до лямону або мертві бджоли не гудуть** тощо. „Заборонно-заякувальне” повір'я також спрямоване на конкретну ситуацію, але передає не ставлення до неї, а скоріше регламентує саму дію у ній, примушує щось зробити чи навпаки не робити: **руки не митимеш – милостиню проситимеш**. Таке повір'я обов'язково має у своїй структурі заборонний або заякувальний елемент. Він може бути виражений, як відповідними граматичними засобами, наприклад, дієсловами з часткою „не”: **не змахуй долонею крихти хліба на підлогу**, так і суто семантичними засобами: **хліб викидати – великий гріх**, і бути в такому разі явним, а може бути завуальованим стверджувальними синтаксичними конструкціями, наприклад, **будеш їсти шкуринку хліба – будуть дівчата цілувати**, проте такі конструкції завжди можна перебудувати так, щоб цей елемент став явним: **не будеш їсти шкуринку хліба – не будуть дівчата цілувати**.

Таким чином, „заборонно-заякувальні повір'я” становлять своєрідну систему правил, яка регламентує побутову та господарську діяльність особи, колективу тощо.

Наші спостереження уможливають такі висновки:

1. Повір'я закріплені традицією, архаїчні, але певною мірою варіативні, мають здатність до оновлення і можуть включати до свого складу нові реалії, які залучаються в традиційну систему світосприйняття і, певним чином, „міфологізуються”, тобто вписуються в систему традиційних народних уявлень.

2. „Заборонно-заякувальні” повір’я завжди спрямовані на реалізацію цілком конкретної мети, що полягає в ненав’язливому зауваженому примусі робити чи не робити ту або іншу дію. Випадковою в такому разі є лише прив’язка до якогось явища довколишнього середовища, живого чи неживого предмета тощо.

3. „Заборонно-заякувальні” повір’я виконують такі функції: функцію застереження та етичну, або ж виховну. Вони становлять своєри-

дну систему правил, яка регламентує побутову та господарську діяльність особи, колективу.

4. Такі повір’я обов’язково мають у своїй структурі заборонний або заякувальний елемент. Він може бути виражений, як відповідними граматичними засобами, наприклад, дієсловами з часткою „не”, так і суто семантичними засобами, і бути в такому разі явним, а може бути зауваженом стверджувальними синтаксичними конструкціями тощо.

Література

1. Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях : Космогонічні українські народні погляди та вірування / Георгій Булашев. — К. : Фірма „Довіра”, 1993. — 414 с.
2. Василенко А. М. Українська міфологічна лексика в художній літературі XIX ст. : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / А. М. Василенко. — К., 2004. — 20 с.
3. Войтович В. М. Українська міфологія / Валерій Войтович. — К. : Либідь, 2005. — 664 с.
4. Воропай О. Звичаї нашого народу : Етнограф. нарис / Олекса Воропай. — Х. : Фоліо, 2007. — 508 с.
5. Головацький Я. Ф. Виклади давньослов’янських легенд, або Міфологія / Я. Ф. Головацький // Українські традиції / [авт.-упоряд. О. В. Ковалевський]. — Х. : Фоліо, 2007. — С. 87—127.
6. Даль В. И. О поверьях, суевериях и предрассудках русского народа: Материалы по русской демонологии / В. И. Даль. — СПб. : Литера, 1996. — 477 с.
7. Иванов П. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии / Пётр Иванов. — Х. : Тип. „Печ. дело”, 1907. — 216 с.
8. Колесса Ф. Людові вірування в с. Ходовичах Стрийського повіту / Ф. Колесса // Етногр. зб. — Львів, 1898. — Т. 5. — С. 43—98.
9. Костомаров М. І. Слов’янська міфологія: Вибрані праці з фольклористики й літературознавства / Микола Костомаров. — К. : Либідь, 1994. — 384 с.
10. Лановик М. Б. Українська усна народна творчість: Підручник / М. Б. Лановик, З. Б. Лановик. — К. : Знання-Прес, 2006. — 591 с.
11. Милорадович В. П. Українська відьма: Нариси з української демонології / В. П. Милорадович. — К. : Веселка, 1993. — 71 с.
12. Митрополит Іларіон Дохристиянські вірування українського народу / Митрополит Іларіон // Українські традиції / [авт.-упоряд. О. В. Ковалевський]. — Х. : Фоліо, 2007. — С. 128—180.
13. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології / Іван Нечуй-Левицький. — К. : Обереги, 2003. — 144 с.
14. Онищук А. Матеріали до гуцульської демонології, записані у с. Зелениці Надвірнянського повіту / А. Онищук // МУРЕ. — 1909. — Т. 11., ч. 2. — С. 1—139.
15. Потебня А. А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий / Александр Афанасьевич Потебня / Александр Афанасьевич Потебня. — М. : Тип. ун-та, 1865. — VII. — 310 с.
16. Потебня А. А. Слово и миф // А. А. Потебня. — М. : Правда, 1989. — 624 с.
17. Сердега Р. Л. Вірування, забобони, повір’я і прикмети (спроба систематизації понять) / Р. Л. Сердега // Вісн. ХНУ ім. В. Н. Каразіна: Філологія. — 2009. — № 843. — Вип. 55. — С. 130—132.
18. Сумцов Н. Ф. О славянских народных воззрениях на новорождённого ребёнка / Н. Ф. Сумцов // Журнал МНП. — 1880. — Ч. 27. — С. 68—94.
19. Тяпкіна Н. І. Демонологічна лексика української мови : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 „Українська мова” / Н. І. Тяпкіна. — Запоріжжя, 2006. — 19 с.
20. Українці : народні вірування, повір’я, демонологія / Упоряд. А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Боряк. — К. : Либідь, 1991. — 640 с.
21. Франко І. Людові вірування на Підгір’ю / І. Франко // Етногр. зб. — Львів, 1898. — Т. 5. — С. 160—218.
22. Хомік О. „Свій” простір у текстах оберегових замовлянь / Олена Хомік // У вимірах слова : Зб. наук. ст. (до ювілею проф. кафедри укр. мови Л. Г. Савченко). — Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. — С. 22—32.